

neerd? In het boek worden deze twee componenten, de arbeids- en maatschappelijke positie, vervolgens systematisch per land besproken. Na een lange inleiding en een algemeen hoofdstuk over de geschiedenis van Poolse migranten volgen drie *case-studies* over respectievelijk Duitsland (Arenberg), België (Borinage en de Kempen) en Nederland. Vervolgens worden in twee thematische hoofdstukken de arbeidssituatie en de maatschappelijke positie in de onderscheiden gebieden vergeleken. De auteur heeft hiervoor uitgebreid archiefwerk verricht en tal van belangwekkende kwantitatieve gegevens boven water gehaald. Zo komen we veel te weten over het aandeel van de buitenlandse mijnwerkers op de totale lokale bevolking, hun loonniveau, positie in het mijnbedrijf etcetera.

Hoewel de studie op het eerste gezicht dus een bijzonder systematisch en overzichtelijk kader biedt vooreen alleszins relevante vraagstelling, is het resultaat teleurstellend. Dat uit zich in de eerste plaats in de slechte stijl waarin het boek is geschreven. Het wemelt van de stilistische onvolkomenheden, onnodige herhalingen en soms regelrechte grammaticale fouten, waardoor de lezer wel erg op de proef wordt gesteld. Daarnaast presenteert de auteur veel overbodige informatie. Met name de geschiedenis van de verschillende mijnbedrijven (alles bij elkaar toch gauw zo'n dertig bladzijden), die voor iedere mijn opnieuw uitvoerig uit de doeken wordt gedaan, is nauwelijks relevant.

Teleurstellender echter is dat de vergelijkende methode niet meer blijkt in te houden dan het voortdurend naast elkaar zetten van de verschillende casussen. Aan echt vergelijken komt de auteur nauwelijks toe. Tot in de conclusie aan toe rijgt zij braaf de drie gebieden aan elkaar, zonder een poging tot een thematische integratie.

Dat wil niet zeggen dat Versteegh niets te melden heeft. In het slothoofdstuk komt zij wel degelijk tot belangrijke conclusies, zoals de mogelijkheden van de immigranten om zelf hun positie te beïnvloeden. Erg nieuw en opwindend is het echter allemaal niet. Bovendien is de door haar gekozen periode veel te kort om veel vragen, met name die naar de maatschappelijke positie, bevredigend te kunnen beantwoorden. Integratie en assimilatie vergen immer minimaal twee à drie generaties. Dat de positie van buitenlandse arbeiders in het Interbellum tijdens de eerste tien jaar van hun aanwezigheid voor een deel tweederangs was, is weinig verrassend. Ik kan de auteur dan ook niet bijvallen, wanneer zij stelt dat haar studie een belangrijke bijdrage vormt tot migratiestudies in het algemeen (308-314). Daarvoor is het geboden materiaal te mager en zijn de open deuren te talrijk.

Leo Lucassen

D. Hak, *Stagnatie in de Nederlandse godsdienstwetenschap 1920-1980. De bijdrage van Gerardus van der Leeuw, Fokke Sierksma en Theo P. van Baaren aan de godsdienstwetenschap* (Dissertatie Groningen 1994; Amsterdam: Thesis publishers, 1994, vi + 283 blz., f45,-, ISBN 90 5170 280 9).

'En overigens, mijn zoon, wees gewaarschuwd; er is geen einde aan het maken van veel boeken en veel doorvorsen is afmatting voor het lichaam'. Een proefschrift dat zo begint met Prediker 12:12, roept verwachtingen op. De auteur stelde zich dan ook voor de niet geringe opgave de vraag te beantwoorden 'naar vooruitgang in de kennis van de Nederlandse godsdienstfenomenologie in de periode 1920-1980'. Al op de eerste pagina's van de inleiding worden we echter geconfronteerd met het vernietigende oordeel van de antropoloog Van Baal op het werk van zijn Groningse collega's en leren we dat Van Baarens inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap *Doolhof der goden* (1960), die nog twintig jaar later werd herdrukt, al dertig jaar eerder geschreven had kunnen worden. Doorslaggevend lijkt me echter de persoonlijke ervaring van de auteur die als student te Groningen rond 1980 al zijn conclusies had getrokken.

Dat fenomenologen niet werken met een cyclisch model volgens het schema van problemen, theorieën en oplossingen, schijnt Hak hevig te hebben opgewonden, al erkent hij dat dit niet alleen kwam door onvermogen, maar ook door het conformisme dat binnen grote organisaties nu eenmaal wordt verlangd van *second 6es*-kandidaten die regelmatig voor benoemingen worden voorgedragen. Daarmee is de stelling die in de volgende hoofdstukken met veel scientificistisch machtsvertoon (RREEM-model, PTO-cyclus, *human-capital-theorie* etc.) wordt opgevoerd, feitelijk al bewezen voordat het betoog is opgestart: het is een en al treurnis en stagnatie in wetenschapsland.

Eerlijk gezegd weet ik niet goed wat ervan te denken. Verstandiger zou het misschien zijn geweest wanneer Hak zich meer met wetenschapstheoretische vraagstukken had beziggehouden in plaats van zijn 'theorie' te bewijzen met behulp van een historische studie van het geplaagde vakgebied. Weliswaar biedt dit boek een nuttig overzicht van leven en werk van respectievelijk Van der Leeuw — mede bekend als oecumenisch kerkleider en kortstondig minister van onderwijs in het kabinet van de wederopbouw — en Van Baaren, die achtereenvolgens van 1918 tot 1982 de Groningse leerstoel voor de 'primitieve religies' hebben bezet, terwijl ook Van der Leeuws leerling Sierksma, die vanuit Leiden enigszins op de rand van het vakgebied opereerde, aan bod komt. Maar het is de vraag of deze geïsoleerde verhandeling over drie wetenschappers ons meer in het algemeen iets wijzer maakt over het proces van wetenschapsontwikkeling. Daarvoor ontbreekt toch teveel het bredere krachtenveld van de godsdienst-, mens- en maatschappijwetenschappen, wordt het verleden tezeer gemeten met de maat van het heden (stagnatie of vooruitgang!), en ook te weinig een poging gedaan om de intellectuele belevingswereld van de betrokkenen tot leven te wekken. Een neiging tot formalisme leidt bovendien tot onbegrijpelijke passages als deze over Van der Leeuws standaardwerk *Phänomenologie der Religion* (1933): 'De godsdienstfenomenologie van Van der Leeuw kende ook een eigen materiaal object: macht, macht als abstractie, niet als een aspect van menselijke relaties tussen mensen en tussen god(en)'(65). Veel te stellig lijkt me ook de gedachte dat Van der Leeuws fenomenologie al vanaf het begin 'verouderd' was vanwege de notie van primitieve of pre-logische mentaliteit, ontleend aan het werk van de Franse antropoloog Lévy-Bruhl, waarvan hij overigens volgens de auteur gelijktijdig een 'orthodoxe aanhanger' en 'een eigenzinnige vertolker' was (70). Hak lijkt niet op de hoogte van de cognitieve antropologie, waarin vergelijkbare ideeën nog steeds met vrucht worden toegepast. Alleen omdat Amerikaanse antropologen als Boas dit mentalisme bestreden, had Van der Leeuw beter moeten weten, zo meent hij, zonder echter te vermelden dat door anderen ook Boas weer om zijn 'verouderde' opvattingen werd bestreden. Van der Leeuw hield volgens Hak vast aan de eenmaal ingeslagen weg, omdat hij er nu eenmaal veel tijd en energie ingestoken had en 'het opgeven ervan zou gepaard zijn gegaan met hoge kosten voor zijn status' (75).

De mooiste tekst uit Prediker siert het hoofdstuk over Fokke Sierksma: 'Wederom zag ik onder de zon, dat niet de snelsten de wedloop winnen, noch de sterksten de strijd, noch ook de wijzen het brood, noch ook de schranderen de rijkdom, noch ook de verstandigen de gunst, want tijd en toeval treffen hen allen'. Dit is inderdaad zeer van toepassing op de man die als Van der Leeuws kroonprins in Groningen, juist door zijn enigszins stuurloze strijdbaarheid (ook op het literaire front) moest wijken voor de eclecticus Van Baaren die als theologiestudent in Utrecht ooit het katholieke geloof voor het hervormde had verruild en evenals Sierksma beschikte over dichterlijke ambities en een verzetsverleden. De 'nihilist' Sierksma, wiens onderzoek ondermeer betrekking had op messianisme en acculturatie, werd pas in 1974 hoogleraar te Leiden en stierf drie jaar later, zonder echt school te hebben gemaakt. Van Baaren, vooral bekend om zijn populariserende boeken als *Wij mensen* (1960) en *Bezielende beelden* (1962) over respectievelijk de religie en kunst van 'primitieve volkeren', en ook zelf een actief verzamelaar van

'bezielende kunst', zou in Groningen uiteindelijk de brug slaan naar de antropologen en de band met de theologie (dat wil zeggen de dogmatiek) verbreken. Ondanks lippendienst aan het functionalisme en structuralisme bleef zijn 'systematische religiewetenschap' echter historisch en esthetisch getint, en daarmee als vanouds fenomenologisch. Hoe het nu precies zat met die kunst, dat komen we echter niet te weten, omdat de auteur zich niet bevoegd acht over inhoud en kwaliteit van Van Baarens studies op dit terrein een oordeel uit te spreken, maar wel is hem bekend 'dat er antiquarisch een hoge prijs voor wordt gevraagd' (134).

Ik acht me op mijn beurt niet bevoegd te oordelen over de stagnatie binnen de Nederlandse godsdienstwetenschap, mede omdat in dit boek over de interessantste kwestie — de nog altijd niet voltooide 'emancipatie' van de religiewetenschap(en) uit de sfeer van de verzuilde theologiebeoefening — het minst wordt geschreven. Wel komt het me voor dat Van Baarens antropologiserende godsdienstfenomenologie ondanks alle sociaal-wetenschappelijke feilen, een opmerkelijke verwantschap vertoont met de invloedrijke *cultural interpretation* van de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz, wiens benadering overigens stamt uit de koker van de Weberse sociologie die nu volgens Hak het summum van wetenschappelijke vooruitgang is. Kennelijk is er ook nog zoiets als de wet van de remmende voorsprong.

R. van der Laarse

M. Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; Amsterdam: SUA, 1994, 238 blz., f38,50, ISBN 90 6222 233 1).

De slagzin 'het persoonlijke is politiek' betekende voor Nederlandse feministen in de jaren zeventig een vastberaden zoektocht naar een nieuwe levensstijl en identiteit, die niet zelden uitmondde in een moralistische levenshouding met totalitaire trekjes. De vraag waarom de vrouwelijke identiteit in het feminisme van de praatgroepen enige tijd zo hevig in de belangstelling stond, vormt de aanleiding voor het proefschrift van Mieke Aerts. Bracht het radicaal-feminisme iets nieuws of was er een politiek van het persoonlijke aan vooraf gegaan, en welke dan? Vanuit deze moderne thematiek behandelt Aerts de politiek van de katholieke vrouwenemancipatie in de periode 1930-1965. Daarnaast wil zij met deze geschiedenis 'het persoonlijke is politiek' als kenmerkende politiek van tweede golf-feministen in een ander daglicht stellen.

De keuze voor deze geschiedenis is op zichzelf belangwekkend. De katholieke zuil heeft het Nederlandse politieke systeem en het functioneren van katholieke vrouwen daarbinnen decennia lang beïnvloed. De bevoogdende houding van politici en clerus liet weinig ruimte voor de politieke en maatschappelijke ontplooiing van 'het zwakke geslacht'. Dat neemt niet weg dat katholieke vrouwen met hun vrouwenorganisaties vindingrijk konden zijn in het creëren van netwerken en het ontduiken van allerlei regels, zoals de toestemming van het episcopaat bij de oprichting van elke katholieke vereniging. Het is om die reden iets minder verwonderlijk dat juist zij de doelstellingen van de feministische kiesrechtbeweging maximaal realiseerden. De katholieke Anna de Waal en Marga Klompé bereikten immers als eerste vrouwen de top van het Nederlandse politieke systeem.

Aerts werkt als het ware achterwaarts de geschiedenis in. Zij begint met de 'uitzonderlijke carrière' van Klompé. In een subtiel betoog over de verhouding tussen historische persoon en 'personage' (de politica) maakt zij duidelijk hoezeer de eerste vrouwelijke minister de beeldvorming over zichzelf trachtte te regisseren. Aerts is er niet op uit dit beeld te ontmaskeren, maar beschouwt het eerder als een historische creatie die waardevolle informatie oplevert over